

वर्तमानसन्दर्भे श्रीमद्भागवतमहापुराणे ब्रह्मतत्त्वस्य प्रासङ्गिकता

डॉ. मधुमिता धङ्गडामाझी*

* अध्यापिका (संस्कृत) स्नातक महाविद्यालय, कर्लापडा, कलाहांडी (ओडिशा) भारत

प्रस्तावना – श्रीमद्भागवतपुराणं हिन्दुधर्मस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति, भगवतः विष्णोः महिमा, तस्य लीला, अवतारः, भक्तिमार्गः, धर्मलक्षणं, तथा विविधधार्मिकविषयाधारित इति मन्यते। विश्वसृष्टेः पूर्व सः एव परमेश्वरः आसीत्, सर्वेषां द्वयस्य जगतः विनाशे लीनस्य अनन्तरम् अपि स एव परमेश्वरः अर्थात् ब्रह्म निर्गुणः सगुणः जीवलोकः स एव। ब्रह्मरूपिणमद्धितीयं परमं यथार्थं ब्रह्मः, योगिनः, परमात्मा, भक्ताः च ईश्वरं वदन्ति इति ज्ञानिनः। विष्णुः ब्रह्मा रुद्रः च जगतः अस्तित्वसृष्टिविनाशे यन्त्रकारणौ, पुरुषः तु द्वयकारणः, अर्थात् एते चत्वारः समानब्रह्मतत्त्वस्य सगुणरूपाः। सः अभिन्नं यन्त्रकारणम् अस्ति। भागवतस्य अनुसारं भक्तिः एव मोक्षप्राप्त्यर्थम्। एतेन वयं ब्रह्मतत्त्वं प्राप्तुं शक्नुमः। अतः भगवतः प्राप्तिमार्गं दर्शयितुं भगवतः विशेषः अर्थात् ब्रह्मतत्त्वप्राप्तिः।

कू ट शब्दाः – ब्रह्मतत्त्वं – भगवतः – भक्तिः – सुखं – दुःखं – भक्तः – श्रीमद्भागवतकथा।

श्रीमद्भागवतपुराणे ब्रह्मतत्त्वस्य प्रासङ्गिकता– श्रीमद्भागवतपुराणे ब्रह्मतत्त्वस्य महत्त्वपूर्णविषये चर्चा उपलभ्यते। वर्तमानकाले ब्रह्मतत्त्वस्य प्रासङ्गिकता भागवतपुराणे विस्तरेण न वर्णिता, यतः श्रीमद्भागवतस्य विषयः मुख्यतया भक्तिविषये भगवतः लीलासु च केन्द्रितः अस्ति। ब्रह्मतत्त्वस्य व्याख्या सामान्यतः ज्ञानयोगस्य, कर्मयोगस्य, राजयोगस्य वा अनुसारं न भवति।

श्रीमद्भागवतं संस्कृतसाहित्यस्य अद्धितीयं रत्नम् अस्ति, तस्य प्रासङ्गिकता वर्तमानकाले सुस्पष्टा अस्ति। अस्य अनेकाः कथाः भारतीयचिन्तनस्य, भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यधरोहरस्य च अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति। श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य माध्यमेन सामाजिकानि, राजनैतिकानि, आध्यात्मिकमूल्यानि च स्थापितानि भवन्ति। श्रीमद्भागवते प्रेम-द्वेष-स्नेह-ईर्ष्या-इच्छा-तृष्णा-क्रोध-उत्साह-भय-शोक इत्यादयः भावाः समाविष्टाः सन्ति। एते सर्वे भावाः अद्यत्वे अपि यथा प्रासङ्गिकाः सन्ति तथा वर्षसहस्राणि पूर्व आसन्। श्रीमद्भागवतस्य कथाः पूर्ववत् अद्यत्वे अपि प्रेरणादायकाः सन्ति। श्रीमद्भागवतस्य मूल्यव्यवस्था एतावता स्पष्टा अस्ति यत् तस्य प्रत्यक्षता सत्यता च चित्रिता अस्ति। गृहे, परिवारे, कुले, समाजे च प्रचलितानां नकारात्मकविचाराणामतिक्रमणस्य मार्गः श्रीमद्भागवतेन दर्शितोऽस्ति। बहुवर्षेभ्यः व्यतीतेऽपि प्रकृतेः नियमेषु परिवर्तनं न जातम्, मानवप्रवृत्तयः अपि न परिवर्तिताः।

तथा च बहुवर्षेभ्यः परमपि श्रीमद्भागवतस्य प्रासङ्गिकता अक्षुण्णैव तिष्ठति। वर्तमान परिवेशस्य अनेकपरिवर्तनानामभावेऽपि श्रीमद्भागवतस्य

बहवः कथाः अद्यत्वे अपि समानरूपेण प्रासङ्गिकाः एव सन्ति। अतः श्रीमद्भागवतकथानामध्ययनमस्माकं जीवनाय अत्यावश्यकं भवति। श्रीमद्भागवतकथा ईश्वरस्य निर्मितः अमूल्यः निधिः अस्ति, यः धर्मस्य आध्यात्मस्य च गहनगुप्तं प्रकाशयति, मानवतां च जीवनस्य यथार्थं उद्देश्यस्य विषये बोधयति। अस्मिन् भौतिकवाद्स्य युगे मनुष्यः यदा प्रत्येकस्य वस्तुनः मूल्यं मूल्याङ्कनं कर्तुं समर्थः अभवत् तदा एतेषु एव वस्तुषु शान्तिं सुखं च अन्वेषयति। सः स्वसीमितेन्द्रियाणाम् असीमितब्रह्मतत्त्वं प्राप्तुं प्रयतते, परन्तु श्रीमद्भागवतपुराणे दिव्यशक्तेः मौलिकप्रकाशरूपं न अवगत्य मोक्षप्राप्तिः असम्भवः इति घोषयति।

यथा प्रकृतिः कस्यापि जीवस्य प्रति भेदभावं न करोति तथा जगतः स्रष्टा प्रजापतिः अपि सर्वेषु भूतेषु समानरूपेण प्रेम्णः करुणां च अभेदेन वर्षयति। सः सर्वेभ्यः ब्रह्मज्ञानं प्राप्तुं ईश्वरस्य यथार्थस्वभावं च अवगन्तुं समानमवसरं दत्तावान् अविद्या-अधर्म-मार्गं त्यक्त्वा धर्ममार्गमालिङ्गयितुं शक्नुवन्, अपमानित-अवमानित-दुर्योधनाय अपि स्वस्य विश्वरूपं प्रकटितवान् तथापि येषां गभीरा इच्छा अस्ति, तस्य प्रति सच्चिदानन्दभक्तिः च सन्ति ते एव ईश्वरं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

मानवानां साम्प्रतिकजीवनं यथा सौकर्यैः परिपूर्णं भवति तथा समस्यायाः, दुःख-संतापैः च परिपूर्णमस्ति। पाश्चात्यदेशैः निर्मितं मानवविकासस्य वातावरणं केवलं बाह्यपक्षेषु एव केन्द्रितमस्ति, न तु मानवमनसः अवगमनं तत्र स्यात्, येन मानवतायाः संतुलनं नष्टं भूत्वा अपूर्णं जातम्। अद्य सुखी जीवनम् आकांक्षी मानवः स्वकर्मसु मार्गं लभते, श्रीमद्भागवतस्य कर्मयोगेन एव सम्भवं कर्मगुह्यं अवश्यमेव अवगन्तुं शक्नोति। अस्मिन् ग्रन्थे भगवान् श्रीकृष्णः मानवाय फलं न अन्विष्य स्वकर्तव्यं कर्तुं आग्रहं करोति। यदा कश्चन पुरुषः फलं न अन्विष्य स्वकर्तव्यं कुशलतया करोति तदा तस्य सर्वाणि शक्तिः एकाग्रतां प्राप्नोति, आध्यात्मिकशक्तिः च उत्पद्यते आध्यात्मिकशक्तिं विना मनुष्यः स्वकर्म उदात्तामुपयोगी च कर्तुं न शक्नोति। अनेन शक्त्या कृतं यत्किमपि कर्म न केवलं मानवतायाः कृते शुभं भवति अपितु समग्रस्य अस्तित्वस्य कृते अपि हितकरं भवति। अतः श्रीमद्भागवतकथायाः रहस्यानि अवगत्य मानवजीवनं सुखदं कर्तुं आवश्यकता वर्तते। अस्य आधारेण ब्रह्मतत्त्वं प्राप्तुं प्रयत्नार्थं विश्वे विभिन्नेषु स्थानेषु श्रीमद्भागवतकथायाः आयोजनं भवति। अनेन जनानां मनसि ब्रह्मज्ञानं जागयति।

अद्यत्वे मानवजीवनमाधुनिकतायाः परिपूर्णमस्ति। मानवजीवनं जीवनस्य सर्वविधसुविधाभिः, वैज्ञानिकविकासेन च पूरितं दृश्यते। यदि वयं

पृथिव्यां केचन विकसिताः देशाः, अथवा विकाससमीपस्थाः इति विचार्यामः तर्हि अत्रत्याः जनाः सर्वेः आधुनिकसुविधाभिः धन्याः सन्ति, तथापि ते समानरूपेण चञ्चलाः, दुःखेन च परिपूर्णाः सन्ति। अनेन मानवः स्वीयजीवने आरामस्य विलासस्य च अन्वेषणाय अस्मान् सुखात् आनन्ददात् च अधिकाधिकं दूरं गच्छति। पाश्चात्यदृष्ट्या यदि पश्यामः तर्हि विज्ञानस्य साहाय्येन मानवता प्रगतिमकरोत्, अद्य समग्रं जगत् तस्य अनुसरणं करोति। वहितः अस्मिन् भौतिकवादी जगति मानवाः स्वीयोन्नतये प्रतिस्पर्धापूर्वकमन्येषां शोषणं कृत्वा किमपि प्राप्तुं प्रयतते।

आधुनिकजीवने दुःखस्य, चञ्चलतायाः, अवसादस्य च मूलकारणस्य कर्मयोगस्य रहस्यमवगमनात् पूर्वं मानवस्य मनसः रहस्यमवगमनमावश्यकमस्ति। यदि पूर्वस्य मानवविकासं पश्यामः तर्हि पश्चिमस्य आधारभूतस्य भौतिकविकासस्य स्थाने अस्मिन् स्पर्धावातावरणे जनाः किमपि प्राप्तवन्तः परन्तु मानसिकसन्तुष्टेः अभावः आसीत्, येन मानसिकरोगः अभवत् एतेन चञ्चलतायाः कारणादान्तरिकविग्रहाः, सामुदायिकविग्रहाः, राष्ट्रसीमानामन्तविग्रहाः च अभवन्, येषु जनाः स्वगुणान् नष्टवन्तः, समृद्धस्य स्थाने अधिकाधिकं भयभीताः च दृश्यन्ते स्म, येन ते असन्तुलिताः, अपूर्णाः च भवन्ति स्म पाश्चात्यदेशाः मानवचित्तस्य अवगमनं विना केवलमेकं बाह्यपक्षं दृष्टवन्तः। अद्य मनुष्यस्य मनसः अवगमनमत्यावश्यकं वर्तते।

यदि वयं मानवशब्दस्य गभीरतां अवगच्छेयुः तर्हि मानवस्य अर्थः स्यात् मनःयुक्तः। अस्मिन् पृथिव्यां अन्यस्य कस्यापि प्राणिनः पाश्वि मनुष्याणां इव मनः नास्ति, अतः तस्मिन् कार्यकरणं जीवनस्य विकासयात्रायाः महत्त्वपूर्णः भागः भवति अर्थात् मनः बाह्यं वा विकासं वा विज्ञानेन सह अवगन्तुं आन्तरिकयात्रा, तथा च उभयोः, मानवयोः सन्तुलनं कृत्वा एतादृशं विकासयात्रां कृत्वा तत्र गन्तुं शक्यते, यत्र जीवनं दुःखभयरहितम् आनन्दस्य पराकाष्ठां स्पृशति, एषः एव वास्तविकविकासः।

तदनन्तरं यः विकासः भवति सः मानवतायाः आसक्तिहीनः अनावश्यकदुःखः च भविष्यति, यतः तया मनः वशीकृतः, तस्य प्रत्येकं कर्म च पूजा अभवत् मानवता यथा यथा आन्तरिकरूपेण शक्तिशालिनी भवति तथा तथा विज्ञानेन सह सहकार्यं कृत्वा बाह्यजगति नूतनानि ऊर्ध्वतानि प्राप्स्यति। धर्मविज्ञानयोः संयोगेन नूतनं मानवतां जनयिष्यति इति भावः। श्रीमद्भगवते ब्रह्म परमं सृष्टिकर्ता विनाशकं च दृश्यते। अस्मिन् पुराणे ब्रह्मणः जगतः निर्मातृत्वेन प्रकटितस्य नानागुणाः, रूपाणि, लीलाः च वर्णिताः सन्ति। अयम् अस्य पुराणस्य मुख्यविषयः, आधुनिककाले ब्रह्मणः प्रासंगिकतायाः विशेषं महत्त्वं न दत्तम्।

ब्रह्मतत्त्ववर्णनेषु पुराणेषु वेदान्तसूत्रोपनिषद्गीता इत्यादयः ग्रन्थाः सन्ति, यत्र विषयस्य विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। यद्यपि श्रीमद्भगवते संक्षेपेण विषयस्य उल्लेखः अस्ति तथापि भक्तिविषयेषु तस्य प्रासंगिकता बहुधा वर्तते। यद्यपि ब्रह्मब्रह्मतत्त्वयोः संक्षेपेण उल्लेखः स्यात् तथापि ब्रह्मतत्त्वस्य व्यापकव्याख्यानं न भवति। श्रीमद्भगवतेन वेदान्तसूत्रोपनिषद्गीताब्रह्मसूत्रादिभिः अन्यैः ग्रन्थैः सह ब्रह्मतत्त्वं न व्याख्यातं तस्य प्राधान्यं भक्तिः ईश्वरभक्तानां साधारणजीवनं च। सम्प्रति धर्मं विज्ञाने च ब्रह्मतत्त्वस्य बहुचर्चा अस्ति। परन्तु एषा चर्चा भिन्न-भिन्न-धार्मिक-दार्शनिक-वैज्ञानिक-परम्परासु भिन्न-भिन्न-रूपेषु भवति, तस्य परिणामः च भिन्न-भिन्न-दृष्टिकोणाः, भेदाः, अन्तर्निहित-अनुमानाः च भवन्ति। धार्मिकदृष्ट्या ब्रह्मसिद्धान्तस्य विस्तरेण मुख्यतया वेदान्तोपनिषदेषु

वर्णनमस्ति। वेदान्तदर्शने ब्रह्म परमात्मनः अविभक्तं, अद्वैतं, अविनाशी च आदिमं सिद्धान्तं मन्यते। अत्र माया, जगत्, आत्मा, ब्रह्म इत्यादयः विविधाः विषयाः विचार्यन्ते। वेदान्तदर्शनस्य अतिरिक्तं हिन्दु-बौद्ध-जैन-आदिधर्मदर्शनेषु अपि ब्रह्मसिद्धान्तस्य चर्चा भवति। विज्ञाने संज्ञानात्मकविज्ञानेन, तंत्रिकाविज्ञानेन, भौतिकशास्त्रेण, दार्शनिकविज्ञानेन च ब्रह्मसिद्धान्तस्य चर्चा भवति। ब्रह्मसिद्धान्तस्य अनुशासनस्य अन्तः विश्लेषणात्मक-आध्यात्मिक-विचारयोः विशेषतया ध्यानं दीयते। तदतिरिक्तं धार्मिक-आध्यात्मिक-अनुभवानाम्, ध्यानस्य, बौद्धिक-प्रयासानां च चर्चा वैज्ञानिक-समुदायस्य अन्तः अपि भवति।

एवं धर्मविज्ञानयोः व्यापकसन्दर्भे ब्रह्मस्य अवधारणा निरन्तरं चर्चा भवति, भिन्नपरम्परासु, दर्शनेषु, वैज्ञानिकसमुदायेषु च भिन्नरूपेण व्याख्यायते।

मनुष्यस्य सर्वाच्छादनविक्षेपेभ्यः सदा मुक्तिं करोति, तस्य तादृशं शुद्धं अन्तःकरणं भवति यत् तस्य परमात्मनः सह अविच्छिन्नसम्बन्धः स्वयमेव स्थापितः भवति। एकतः श्रीमद्भागवतमहापुराणं कथाद्वारा सामान्यजनान् परमात्मभक्तिं प्रति आकर्षयति, अपरतः योगस्य गहनतमगुप्तं व्याख्यायते, तस्य विविधपरिमाणानां च चर्चा करोति। इति श्रीमद्भागवते -

योगस्रयी मया प्रोक्ता श्रेयोविधित्सया।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥¹

अर्थात् भागवते ज्ञानयोग-भक्तियोग-कर्मयोग-अष्टाङ्गयोग-माध्यमेन कृष्णतत्त्वस्य वर्णनमेव प्राप्यते। श्रीमद्भागवतं ज्ञानयोगस्य अन्तर्गतं सर्वप्रवृत्तिभ्यः परं निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य चर्चा कृता अस्ति। श्रीमद्भागवतस्य एकः विशेषत्वः अस्ति यत् अस्मिन् भक्तिसङ्गतज्ञानस्य वर्णनं भवति। कर्मयोगे कर्म फलभोगस्य कारणं मन्यते। यद्यपि भगवान् श्रीकृष्णः कर्ता अस्ति तथापि मायारूपेण अज्ञानात् जीवानां कर्तृत्वस्य भ्रमः भवति। अत एव अस्माकं सर्वाणि कर्माणि भगवतः श्रीकृष्णाय भक्तिपूर्वकं समर्पयेत् इति उक्तम्।

अद्यत्वे मानवाः क्षत्रियः अर्जुन इव दैनन्दिनजीवने निरताः सन्ति। अस्माभिः केवलमवगन्तुमावश्यकं यत् ते कथमासक्तिं विना अर्थात् परिणामस्य चिन्ता विना, लाभहानिविषये अनावश्यकचिन्ता विना स्वकार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति। एतेन भवन्तः आध्यात्मिकताम् प्रति प्रेरयिष्यन्ति, मानसिकस्वास्थ्यं प्राप्नुयुः, जीवने च परमसुखं प्राप्नुयुः। यदा वयं लाभहानिविचारात् परं गच्छामः तदा अस्माकं कर्मणां सकारात्मकं परिणाममात्मसन्तुष्टिः च भविष्यति, यतः भवान् स्वकार्यं पूज्यरूपेण परिणमयति, आध्यात्मिकतायां च सम्बद्धः अस्ति।

एवं यदा भगवत्प्रेमभक्त्या सर्वे लौकिकसङ्गाः नष्टाः भवन्ति, हृदयं च आनन्देन पूर्णं भवति तदा ईश्वरस्य तत्त्वं स्वयमेव अनुभवति। अतः उच्चक्षेत्रेषु एतदर्थमेव योगस्य अभ्यासः निरन्तरं सिद्धश्च भवति, येन वयं स्वस्य यथार्थात्मनः प्रत्यक्षं ज्ञानं प्राप्नुमः, अस्य जगतः मायाबन्धनात् मुक्तिं च प्राप्नुमः। भागवते वर्णिताः विविधाः योगधाराः एतदेव रूपं निरूपयन्ति। महर्षिः व्यासस्तद्व्याख्या यथा यथा आहारव्यवहारयोः नियन्त्रणस्य अभावात् शारीरिकरोगाः उद्भवन्ति तथा चिन्तनचिन्तनध्यानकर्मयोः निर्धारितनीतिनियमानां, मानदण्डानां च उल्लङ्घनेन मानसिकरोगाः उत्पद्यन्ते वस्तुतः शरीरबुद्धेः अपेक्षया मनः सूक्ष्मतरं, अद्वितीयं, शक्तिशाली च भवति। अस्य कारणात् मनोविज्ञानं व्यक्तित्वस्य महत्त्वपूर्णः घटकः इति मन्यते।

श्रीमद्भगवते योगस्य विविधायानामध्ययनात्परं यत् महत्त्वपूर्णं तथ्यमुद्भवति तत् अस्ति यत् अत्र वर्णिताः रासाः (रससमूहः इति प्रसिद्धाः)

महायोगः इति रूपेण दृश्यन्ते गहनविश्लेषणमाश्रित्य रासः आत्मनः शिवस्य च एकत्वस्य साक्षात्कारः इति निष्कर्षः कृतः। व्यक्तिद्वारा परमात्मनः परमात्मना सह संयोगस्य कथा अस्ति, एषा च परमात्मनः कैवल्यस्य च साक्षात्कारः। एवं श्रीमद्भागवतेन एतेषामायामानां माध्यमेन ईश्वरेण सह संयोगस्य अथवा योगस्य प्राप्तेः चर्चा कृता अस्ति।

श्रीमद्भागवतस्य प्रत्येकस्मिन् अध्याये प्रत्येकं संवादे च एतादृशाः शिक्षाः प्राप्यन्ते, येषां अनुसरणं कृत्वा जीवः स्वस्य परमं कल्याणं प्राप्तुं शक्नोति। लौकिकसुखेषु आसक्तिं त्यक्त्वा स्वकर्तव्यकर्मणि निर्वहन् ईश्वरस्य स्मरणं कुर्वन् एतदेव सर्वाध्यायानानां सारः। अद्यपर्यन्तं जगतः सर्वे महापुरुषाः एकस्वरेण एव एतत् उक्तवन्तः यत् एतदेव श्रीमद्भागवतस्य विभिन्नेषु स्थानेषु नाना प्रकारेण पुनरावृत्तिः अभवत्। ज्योतिषचक्रस्य वर्णनेन भूगोलवर्णनेन अनेकराजप्रजानां च वर्णनेन जीवनस्य पूर्णता केवलं ईश्वरप्राप्तौ एव वर्तते इति मनसि प्रवर्तयितुं प्रयत्नः कृतः।

श्रीमद्भागवतेन नानास्थानेषु भक्तिज्ञानसाधनानां वर्णनं कृतमस्ति। भगवतः रूपगुणलीलानामश्रवणं जपं स्मरणं च तस्य दिव्यरूपस्य साक्षात् पुरतः अनुभवः मैत्रीदासत्वादिसम्बन्धं स्थापयित्वा पूर्णभक्त्या समर्पणं च नवविधं भक्तिं भवति। अस्याः नवविधभक्तेः लक्षणानि उदाहरणानि च श्रीमद्भागवतस्य अनेकस्थानेषु प्राप्यन्ते। निर्गुणभक्तियोगस्य वर्णनं कृत्वा कथ्यते यत् ईश्वरस्य वर्णनं श्रुत्वा सर्वाणि मनसः प्रवृत्तायः तस्मिन् एव केन्द्रीकृताः भवन्ति, यथा गङ्गायाः धारा अबाधतया समुद्रे प्रवहति। अविच्छिन्नस्मरणमिदं निर्गुण भक्तिः। ज्ञानं वर्णयन् कथ्यते यदा अनुभवेन निश्चयः भवति यत् एषः समग्रः अस्तित्व-अस्तित्वस्य कारण-लोकः अविद्यायाः कारणात् आत्मानं प्रादुर्भवति। वस्तुतः तस्य अस्तित्वं नास्तित्य आत्मा एव आत्मा, तदा ब्रह्मदर्शनं मन्तव्यम्। एतत् ज्ञानं विनयादिभिः साधनैः दार्शनिकचिन्तनैः च प्राप्यते। यदा वयं ज्ञानं भक्तिं च विचारयामः तदा उभयदृष्टिकोणौ लौकिकसक्तिं विचारान् च परित्यज्य केवलं ईश्वरे एव निमग्नतां अनुकूलतां प्राप्नोति इति भासते ईश्वरस्य रूपस्य सगुणस्य निर्गुणस्य वा, निराकारस्य वा रूपस्य वा भेदः ईश्वरं प्राप्ते स्पष्टः भवति। ये लौकिकविषयेषु आसक्तिं विचारं च न त्यजन्ति, ईश्वरस्य चिन्तनं स्मरणं च कर्तुं न प्रयतन्ते, ईश्वरस्य रूपं सगुणं निर्गुणं वा इति सिद्धयितुं प्रयतन्ते, ते केवलं बुद्धेः सीमान्तरे कल्पनालोके भ्रमन्ति। ईश्वरस्य नित्यस्मरणेन तस्य यथार्थरूपं लभते। तद्रूपं सगुणं निर्गुणं वा, न कश्चित् मानवः, देवः, न ग्रहः सुखदुःखकारकः। मनः एव कारणम्। विश्वचक्रस्य अक्षः इति। शुभाशुभसृष्ट्याधारितम्।

यस्य मनः न शान्तं तस्य कर्माणि न प्रयोजनानिय यस्य मनः शान्तं तस्य कर्मणां प्रभावः नास्ति। सर्वाणि इन्द्रियाणि मनसः वशं भवन्ति। यदि

मनः जिते तदा सर्वे जिताः भवन्ति। अविजित्य जगतः शत्रून् जित्वा मूर्खता। शत्रुणां कर्ता मनः। मनः एव शरीरं स्वकीयं मन्यते स्मय शरीररूपं मनः इति। स एव भ्रमति। भौतिकवस्तूनि भौतिकशरीरस्य पीडां जनयितुं शक्नुवन्ति। यदि जिह्वा स्वदन्तैः छिन्ना भवति तर्हि कस्मै क्रुद्धः भवेत्। यदि देवाः दुःखं जनयन्ति तर्हि ते एवम् कुर्वन्तु, ते केवलं स्वस्य विकारं प्रभावितुं शक्नुवन्ति। आत्मानं विना अन्यत् किमपि नास्ति। अथ कथं कश्चित् दुःखं जनयति, सर्वात्मा स्वयं एव।

अतः श्रीमद्भागवते भक्तिं विशेषमहत्त्वं प्रदीयते। यथा भक्तस्य हृदयम् ईश्वरस्य दर्शनार्थं तृष्णार्तः भवति, यथा पक्षिहीनाः पक्षिणः स्वमातरं स्पृहन्ति, क्षुधार्तः वत्सः क्षीरम् आकांक्षति, सुन्दरी च विरहेण प्रियं स्पृहति। ज्ञानं कर्म च सार्थकं भवति यदा भक्तिः उत्पद्यते। कर्म वैराग्यस्य संवर्धनार्थं प्रयुज्यते। यावत् वैराग्यं न जायते तावत् विहितवर्णाश्रमस्य आचारसंहिता अनुसरणं सर्वथा आवश्यकम्। कर्मफलं ईश्वरं समर्पयितुं तस्य विषदंष्ट्राभङ्ग इव भवति। भक्तिं परित्यज्य सर्वगुणप्रभवं बोधमात्रार्थिनां प्रयत्नशीलानां प्रयत्नाः तृणप्रहार इव निष्फलाः भवन्ति। अतः भक्तिः लक्ष्यप्रधानं साधनप्रधानं च द्विविधं मन्यते। भक्तिप्रथा नवविधाः सन्ति-

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥²

अर्थात् भगवतः विष्णोः श्रवणं, कीर्तनं, स्मरणं, पादसेवनं, अर्चनं, वन्दनं, दास्यं, सख्यं तथा आत्मनिवेदनं चेति नवधा भक्तिः।

निष्कर्षः - भागवते सत्संगतेः महिमायाः वर्णनमति सुन्दरशब्दैः कृतमस्ति। साध्यरूपा या फलरूपा भक्तिः प्रेममयी भवति। एवं भक्तिशास्त्रप्रतिरूपे भागवते भक्तहृदयम् आक्रान्तः भक्तिप्रसवः प्रवहति। भागवतस्य श्लोकेषु अद्वितीयम् अलौकिकं माधुर्यं वर्तते। अतः भावनायाः भाषायाः च दृष्ट्या हिन्दुधर्मसाहित्ये श्रीमद्भागवतस्य अद्वितीयं स्थानमस्ति। श्रीमद्भागवतकथां श्रुत्वा मानवजीवनं सार्थकं भवति। प्रत्येकं प्राणी मनुष्यः च जायते, परन्तु तेषां जीवनस्य अर्थस्य भावः नास्ति। बात्यकालात् मृत्युपर्यन्तं लौकिककार्यं कुर्वन्ति, एतत् बहुमूल्यं जीवनं नाशवन्तं कुर्वन्ति। श्रीमद्भागवतं जीवनस्य उद्देश्यं दिशां च प्रकाशयति इति कथा। अतः यत्र यत्र भागवतः कथा भवति तत्र तत्र केवलं तस्य श्रवणेन एव सम्पूर्णः क्षेत्रः दुष्टप्रवृत्तिभ्यः मुक्तः भवति, सकारात्मकशक्त्या च सशक्तः भवति।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. पोद्दार हनुमानप्रसाद, (संवत् 2076), श्रीमद्भागवत महापुराण, गीताप्रेस गोरखपुर, स्कन्ध 11, अध्याय 20, श्लोक 6
2. पोद्दार हनुमानप्रसाद, (संवत् 2076), श्रीमद्भागवत महापुराण, गीताप्रेस गोरखपुर, स्कन्ध 7, अध्याय 5, श्लोक 23
